

Missä ”muinaiset sarsalaiset” lepäävät?

Näkökulmia Suomen kivitautisiin hautoihin ja hautaustapoihin

Marja Ahola, FT, arkeologi

Johdanto

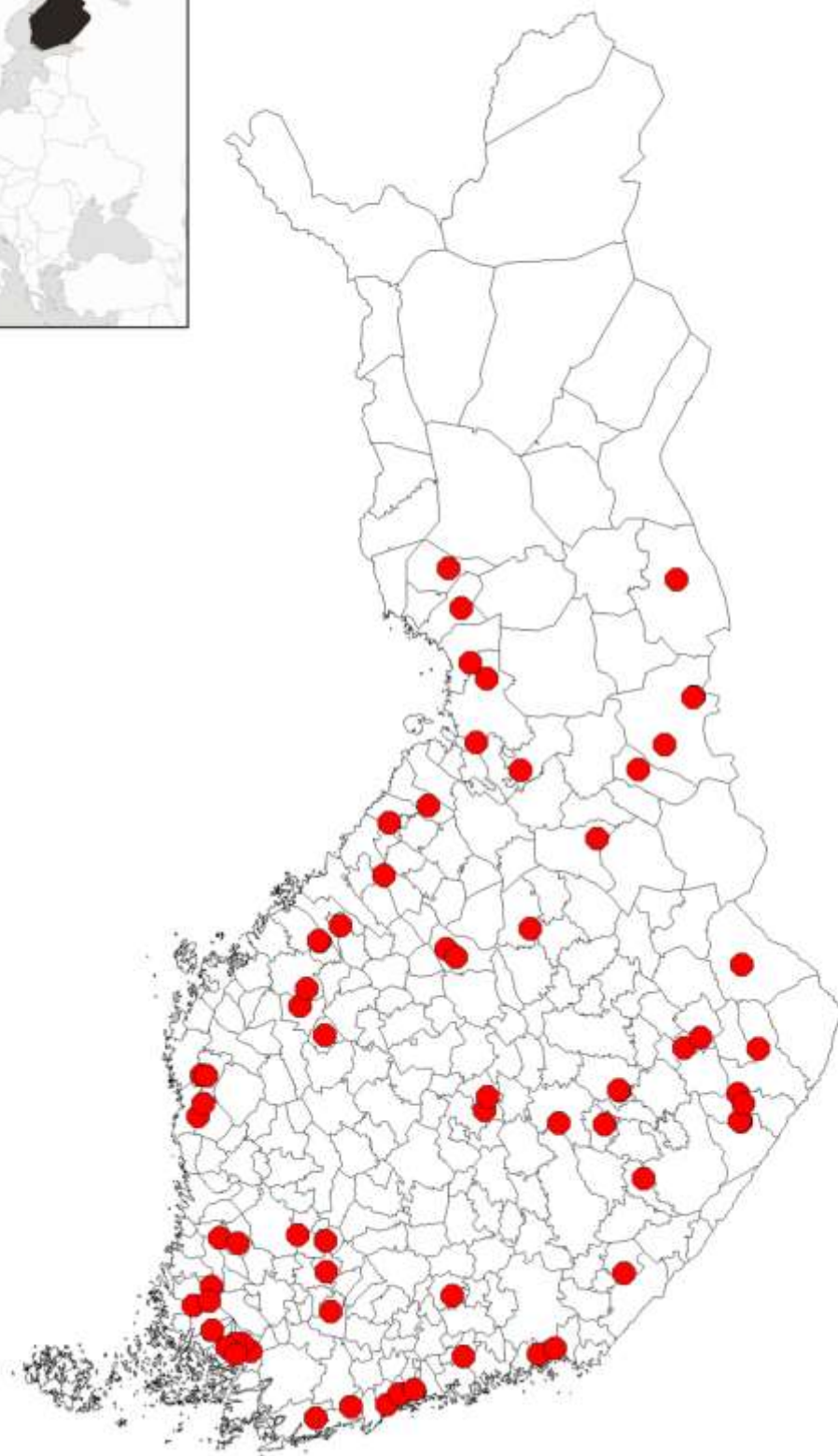
Kivikauden Suomen tunnetut hautaustavat kuulostavat meistä nykypäivän ihmisistä tutuilta: vainaja haudataan joko asuinpaikalle tai erilliseen kalmistoon kaivettuun kuoppaan tarkoin valittujen esineiden ja vaatteiden saattelemana. Vaikka nykyään haudat sijaitsevat kotinurkkien sijaan hautaamiskäyttöön tarkoitetuilla alueilla, vaikuttaa siltä, että kivikauden ihmiset hautasivat vainajansa yhtä huolella ja tarkoin määritetyin säännöin kuin mitä mekin teemme. Tutkimalla kivikauden hautoja ja hautaustapoja, meillä onkin ainutlaatuinen mahdollisuus saada väläys kivikauden ihmisen mielenmaisemaan.

Verrattuna Suomen lähinaapureihin, Manner-Suomen alueelta tunnetaan runsaasti kivikaudelle ajoittuvia maahautakohteita. Kaiken kaikkiaan hautakohteita on 70 kappaletta (**Kuva 1**). Vaikka hautakohteita on näinkin runsaasti, ei niihin ole silti haudattu kuin murto-osa kivikauden Suomea asuttaneista ihmisistä. Onkin oletettavaa, että kivikauden Suomen ihmiset hautasivat vainajansa usein erilaisin käytännöin, joista osasta ei ole jäänyt merkkejä arkeologiseen aineistoon. Historiallisten metsästäjä-keräilijäyhteisöiden hautaperinteiden tavoin vainajat saatettiin esimerkiksi nostaa puihin tai jättää maan pinnalle. Joiltakin kivikaudelle ajoittuvilta asuinpaikoilta onkin löytynyt palaneen eläinluun joukosta myös palanutta ihmislua, joka saattaa liittyä vielä tuntemattomiin hautaustapoihin.

Mitä tulee maahan hautaamisen traditioon, niin vanhimmat hautakohteista ajoittuvat noin reilun 8000 vuoden taakse, kun taas nuorimmat ovat noin viiden tai neljän tuhannen vuoden ikäisiä. Hautojen vanhin kerrostuma koostuu ns. punamultahautoista eli kivitautisten metsästäjä-keräilijäyhteisöjen hautauksista. Nämä haudat jatkavat jo paleoliittiselta kivikaudelta tunnettua hautausperinnettä, jossa vainaja asetetaan hautakuoppaan punaisella värillä, punamullalla, värjättyjen taljojen, vaatteiden tai esineiden kanssa. Suomen alueella hautaustapa on käytössä mesoliittiselta kivikaudelta neoliittisen kivikauden viimeisiin vuosituhansiin.

Metsästäjä-keräilijät eivät kuitenkaan olleet ainoita kivikauden yhteisöjä, jotka hautasivat vainajansa maan alle. Noin 5000 vuotta sitten Suomen alueelle saapui uutta väestöä, joka myös harjoitti maahan hautaamisen perinnettä. Poiketen metsästäjä-keräilijöistä, nämä ihmiset – Suomen ensimmäiset karjanpitäjät¹ – eivät kuitenkaan käyttäneet haudoissaan punamultaa, vaan asettivat hautoihin saviastioita ja kivi kirveitä. Vaikka hautaustapa vaikuttaa päällisin puolin erilaiselta, on karjanpitäjien hautoja löydetty jopa samoilta kalmistoilta kuin metsästäjä-keräilijähautojakin. Oletettavasti näiden kahden yhteisön uskomusmaailmassa onkin yhteneväisiä piirteitä hautaamiseen ja tuonpuoleiseen liittyvissä kysymyksissä.

¹ nk. nuorakeraaminen kulttuuri n. 2800-2300 e.a.a.

Kuva 1. Kivikautisten maahautakohteiden levintä Manner-Suomessa. Kartta: M. Ahola 2016.
CC BY-NC-ND-SA.

Vaikka Suomesta on löytynyt runsaasti kivikautisia hautauksia, on hauta-aineisto haastava. Tämä johtuu siitä, että Manner-Suomen maaperä on niin hapan, ettei orgaaninen aines – kuten ihmislää – säily siinä paria tuhatta vuotta kauempaa. Näin ollen Suomen kivikautisista ruumishautauksista, pois lukien Ahvenanmaan aineistot, puuttuvat lähes kaikki jäänteet itse vainajista. Manner-Suomen alueella sijaitsevat haudat näyttävätkin löydettyinä lähinnä soikion tai suorakulmion muotoiselta kuopparakenteelta, jossa on näkyvillä joko vahvasti värjäytynyttä maata tai punamultaa. Toisinaan rakenteesta saattaa löytyä myös kivikaudelle ajoittuvaa esineistöä, mutta ei aina. Näin ollen niin hautojen tutkimus kuin niiden tunnistaminenkin ovat ongelmallisia.

Tässä artikkelissa selvitän, miten Suomen huonosti säilyneitä kivikautisia hautoja voi tutkia ja minkälaista tietoa haudoista on näillä tutkimusmenetelmillä saatu irti. Tätä taustaa vasten palaan tekstin lopussa Sarsan muinaisjäänösalueelle, esittelen Sarsasta löytyneitä hautamaisia rakenteita ja pohdin minne ”kivikauden sarsalaiset” on mahdollisesti haudattu ja miksi.

Kivikauden hautaustapojen jäljillä

Nykypäivän arkeologinen hautatutkimus painottuu vahvasti bioarkeologiseen tutkimukseen, jonka avulla on mahdollista selvittää mm. vainajan ikä, geneettinen tausta, ruokavalio ja sairaudet. Koska näissä tutkimusmenetelmissä tarvitaan vainajan jäänteitä, ei niitä voi juurikaan soveltaa Suomen kivikautiseen aineistoon. Bioarkeologinen tutkimus ei kuitenkaan ole ainoa tapa lähestyä hauta-aineistoja, vaan ilmiötä voi tutkia myös uskonnon ja rituaalin näkökulmista. Tämän näkökulman puitteissa voidaan esimerkiksi pohtia, miksi hautoihin on laitettu tiettyjä esineitä tai miksi ne löytyvät sieltä kuin löytyvät. Vertaamalla hauta-aineistoa muuhun saman aikakauden rituaalisesta toiminnasta kertovaan aineistoon voidaan vallinneen uskomusmaailman materiaalista kulttuuria tarkastella myös laajemmin.

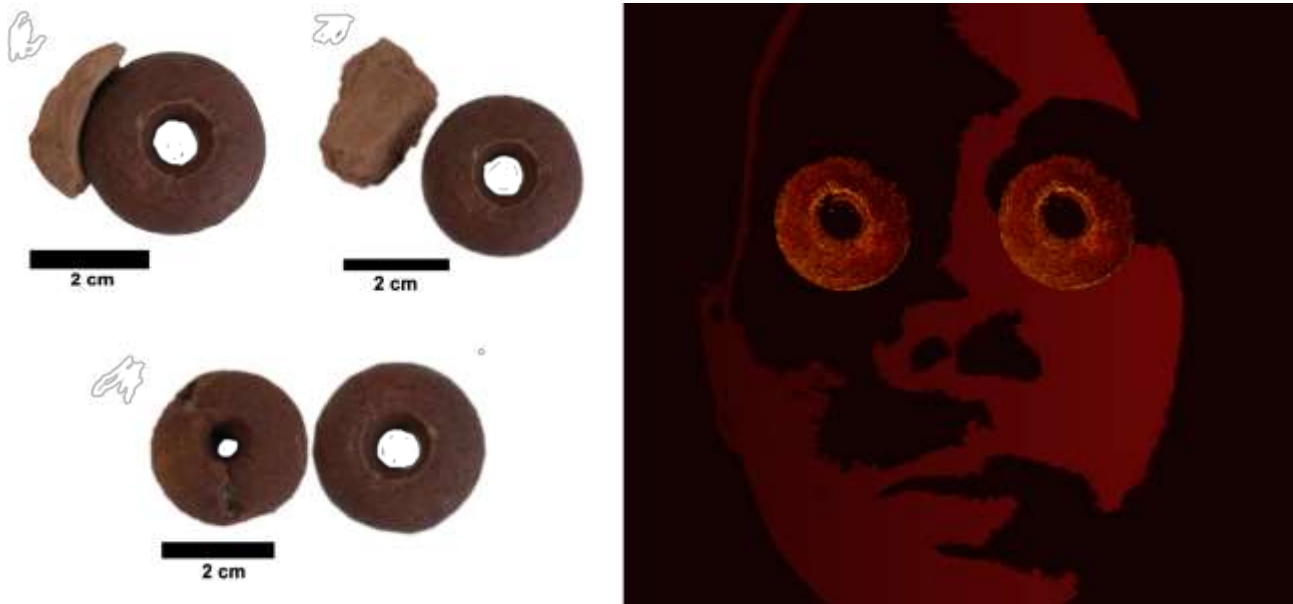
Suomen huonosti säilyneeseen kivikautiseen hauta-aineistoon uskontoarkeologinen näkökulma sopii paremmin kuin bioarkeologinen tutkimus, sillä vaikka vainaja ja tämän valmistelu ovat keskeinen osa hautausrituaalia, voi ilmiötä tutkia myös ilman ihmisjäänteitä. Uskontoarkeologisesta näkökulmasta Suomen kivikautinen hauta-aineisto ei myöskään ole yhtä haastava kuin bioarkeologisesta näkökulmasta tarkasteltuna, sillä kivikautisia hautoja käsittävää kokoelmaa on kartutettu jo sadan vuoden ajan. Museoviraston arkistoon ja esinekokoelmiin onkin talletettu noin 100 kaivausraporttia valokuva- ja karttaliitteineen ja radiohiiliajoituksineen, tuhansia löytöjä sekä satoja maanäytteitä, joista suurin osa on otettu metsästäjä-keräilijähautojen punamultakerroksista. Tarkastelemalla tätä kokoelmaa yhtenä kokonaisuutena, kuvaa kivikauden Suomen hautaustavoista on ollut mahdollista tarkentaa huomattavasti.

Kivikautiset ihmisjäänteet ja hautakuopan rakenteet

Vaikka kivikauden ihmisjäänteet ovat pääsääntöisesti maatuneet, on kouralliselta kohteita löytynyt ihmislää. Nämä pienen pienet muruset koostuvat lähinnä hammaskiilteestä. Vaikka niistä ei voikaan eristää esimerkiksi muinais-dna:ta, ne kuitenkin todistavat, että nämä rakenteet – ja mitä luultavammin myös vastaavat ilman säilynyttä ihmislää – ovat kivikautisia hautoja. Fragmenttien perusteella on myös selvitetty, että maan alle oli haudattu sekä aikuisia että lapsia tai nuoria. Lapsia on toisinaan haudattu myös yhdessä aikuisten kanssa.

Vaikka vainajasta ei ole jäänyt juurikaan luuta, saattavat kivikautisen hautakuopan pohjakerrokset tuntua rasvaisilta. Tämä ilmiö johtuu luultavimmin kuoppaan täysin maatuneesta vainajasta. Parhaassa tapauksessa hautakuopasta ja siinä näkyvistä ilmiöistä voi lisäksi päätellä miten vainaja on haudattu asetettu. Esimerkiksi metsästäjä-keräilijähautojen punamultakuvioiden muodon ja paksuuden perusteella vaikuttaa siltä, että osa vainajista on saatettu kääriä tiukasti tuoheen tai taljaan. Joissain haudoissa näkyy

myös jälkiä erilaisista sisärakenteista. Haudoista talletettujen löytöjen joukossa onkin mm. punamullan värjäämää tuohta, joka liittyyne joko hautakuopan sisärakenteisiin tai vainajan käärimiseen. Erään 1930-luvulla kaivetun karjanpitäjän haudasta talletetuista maanäytteistä on löydetty myös vuohen karvoja luultavimmin hautakuopan pohjalle levitetystä taljasta. Vaikuttaakin siltä, että sekä vainaja että hautakuoppa valmisteltiin huolella hautausta varten.

Kuva 2. Kokemäen Pispan metsästäjä-keräilijäkalmistolta löytyneet suurikokoiset meripihkahelmet sijaitsivat vierekkäin haudassa X ja niiden vierestä löydettiin punamullansekaista savea. Helmet ovat oletettavasti olleet haudatun vainajan silmien päällä. Kuva: M. Ahola 2017. CC BY-NC-ND-SA.

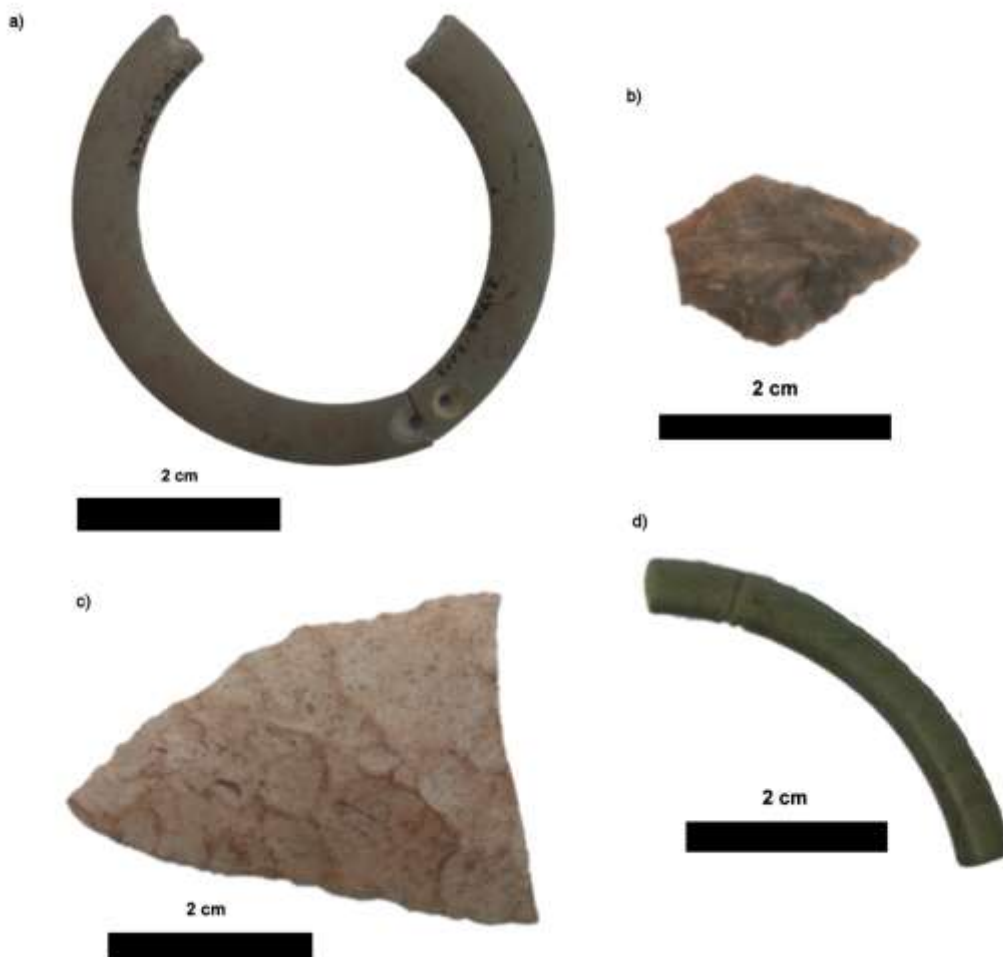
Hauta-antimet

Vainajan ja hautakuopan huolellisen valmistelun lisäksi hautaan laitettiin usein mukaan myös esineitä. Esimerkiksi karjanpitäjien haudoissa on lähes aina joko vasarakirves, työkirves ja saviastia, jotka on sijoitettu haudan vastakkaisiin kulmiin tai vainajan viereen. Koska paremmin säilyneistä karjanpitäjien haudoista tiedämme lisäksi, että vainaja itse asetettiin hautaan kyljelleen sikiöasentoon, vaikuttaa siltä, että kulttuurin hautaustavassa oli selkeät säädökset niin hauta-antimista, niiden sijainnista kuin vainajan asennostakin.

Poiketen karjanpitäjien hautojen materiaalisesta kulttuurista, saviastiat tai kivikirveet eivät olleet tyypillisiä hautalöytöjä metsästäjäkeräilijähaudoissa. Sen sijaan näiden hautojen aineistossa on runsaasti meripihkakoruja, pii- ja kvartsiesineitä ja esineiden työstöstä syntyneitä raaka-ainekappaleita. Yleisin esinelöydöistä on selkeästi meripihkakoru. Nämä esineet, riipukset, renkaat ja napit, sijaitsevat haudoissa alueilla, jotka voidaan liittää vainajaan eli korut ovat mitä luultavimmin olleet osa vainajan pukua tai koristelua. Mielenkiintoista kyllä, haudoista on dokumentoitu myös meripihkarenkaita tai -nappeja, jotka sijoittuvat pareittaan hautakuopan toiseen päähän yhdessä palamattoman saven fragmenttien kanssa. Koska paremmin säilyneissä metsästäjä-keräilijähaudoissa nämä pareittain esiintyvät meripihkaesineet ovat löytyneet vainajan silmien päältä tai niiden läheisyydestä, ja savi peittämästä vainajan kalloa, ovat ne luultavimmin osa vainajan kasvoille tehtyä savinaamiota (**Kuva 2**).

Meripihkan lisäksi metsästäjä-keräilijä-haudoista on löydetty runsaasti erilaisia kiviesineitä. Näistä tyypillisimpiä ovat erilaiset piikärjet, -veitset ja -kaapimet. Joistakin haudoista on löytynyt meripihkakorujen rinnalla myös liuskekoruja tai niiden kappaleita. Koska materiaaleista pii ja meripihka toistuvat hautalöydöissä, ovat ne selkeästi olleet keskeisiä hautausrituaalin kannalta. Vaikka pii- ja meripihkaesineitä pidetään yleisesti vaihtokaupan avulla saatuina arvoesineinä, hautalöytöinä talletetut artefaktit eivät kuitenkaan ole täydellisiä kappaleita, vaan esimerkiksi piikärkien terä saattoi olla katkennut tai koru olla vain puolikas fragmentti alkuperäisestä esineestä (**Kuva 3**). Onkin mahdollista, että toisinaan esineet rikottiin ennen kuin ne laitettiin hautaan. Mielenkiintoista kyllä, mikäli hautoihin asetettiin saviastioita, saivat ne yleensä myös samantyyllisen kohtelun: ne asetettiin hautaan puolikkaina, reunapaloina tai esimerkiksi ylösalaisin. Haudoista tunnetaan myös joitakin miniatyyrisaviastioita (**Kuva 4**). Ehkä esineiden on ihmisten tapaan ajateltu omaavan sielun, joka on pitänyt surmata ennen esineen laittamista hautaan. Esineiden toinen kappale on voitu myös tarkoituksella jättää elävien pariin pitämään yllä yhteyttä kuolleiden ja elävien välillä.

Mitä luultavimmin Suomen kivikautisissa haudoissa on ollut myös luusta tai sarvesta tehtyjä esineitä, mutta ihmisjäänteiden tapaan nämä eivät pääsääntöisesti ole säilyneet. Lähialueiden vastaavista haudoista on kuitenkin talletettu runsaasti luu- ja sarviesineitä sekä eläinten hampaista työstettyjä koruja.

Kuva 3. Metsästäjä-keräilijähautojen osittaisia pii- ja liuske-esineitä. Kuva. M. Ahola 2019. CC BY-NC-ND-SA.

Kuva 4. Tervolan Laajamaa 1:n metsästäjä-keräilijähaudasta löytynyt miniatyyriastia, joka oli asetettu hautaan väärin päin. Kuva: M. Ahola 2017. CC BY-NC-ND-SA.

Hautapaikat

Suomen kivistä haudat ovat joko yksittäishautoja, yhden tai muutaman haudan ryppäitä asuinpaikoilla tai osa isompaa kalmistoa. Näistä haudoista erityisesti metsästäjä-keräilijä-yhteisöiden noin 6000 vuotta vanhat kalmistohaudat on varusteltu rikkaasti, kun taas samanaikaiset asuinpaikkahaudat sisälsivät selkeästi vähemmän esineitä. Koska vain kalmistohaudoista on talletettu lisäksi myös vainajan käsittelyyn liittyviä löytöjä, kuten esimerkiksi tuohta ja palamatonta savea, vaikuttaa siltä, että kalmistoon haudatut yksilöt ovat saaneet erilaisen kohtelun kuin asuinpaikalle haudatut vainajat. Kalmistokohteet myös sijoittuvat myös maisemallisesti näyttäviin paikkoihin – erikoisten luonnonmuodostelmien viereen tai lähelle ympäröivän maiseman korkeinta kohtaa (**Kuva 5**). Koska joillain kohteilla haudat myös suuntaavat näitä luonnonmuodostelmia kohti, maisemalliset piirteet ovat luultavasti olleet osa hautausrituaalia. Ehkä kalliomaalausmaailloiden tapaan nämä luonnonmuodostelmat on nähty elävinä olentoina tai portteina henkimaailmaan.

Kuva 5. Näkymä Vantaan Myyrmäen Paalukylänpuistosta kohti Jönsaksen jo tuhoutunutta metsästäjä-keräilijäkalmistoa. Kuvassa näkyvä sileä kalli sijaitsee kohteen korkeimmalla kohdalla ja suuri osa kalmiston haudoista suuntaa sitä kohti. Kuva: Katri Lassila 2015. CC BY-NC-ND-SA.

Metsästäjä-keräilijä-yhteisöiden haudoista poiketen ensimmäisten karjanpitäjien haudat ovat pääsääntöisesti yksittäishautauksia, jotka toisinaan sijoittuvat kuitenkin vanhoille metsästäjä-keräilijä-asuinpaikoille tai kalmistoille. Koska sama ilmiö on nähtävissä myös Suomen rajojen ulkopuolella, vaikuttaa siltä, että karjanpitäjät käyttivät tietoisesti vanhoja metsästäjä-keräilijäkalmistoja hautapaikkoinaan. Ehkä

maahan saapuva uusi väestö kuuli kalmistoista paikallisilta asukkailta ja halusi niiden kautta luoda yhteyden uuteen alueeseen ja sen esi-isiin. Koska vanhoille kalmistoille tehdyt karjanpitäjien haudat eivät leikkaa edeltäviä hautoja, vaikuttaa kuitenkin siltä, että uusi väestö käytti vanhaa kalmistoa sen hautoja kunnioittaen. Toisaalta metsästäjä-keräilijäväestö itse saattoi hyvinkin tehdä uuden hautauksen vanhan haudan päälle tai sen läpi kaivaen. Ehkä tämänkään hautaustavan tarkoitus ei kuitenkaan ollut tuhota, vaan luoda yhteys edeltäviin sukupolviin.

Missä lepäävät ”muinaiset sarsalaiset”?

Palataksemme artikkelin otsikkoon, on aika pohtia missä lepäävät ”muinaiset sarsalaiset”? Sarsan muinaisjäännösalueelta ei tunneta karjanpitäjien hautoja. Johtuen orgaanisen aineiston puutteesta myös todisteet metsästäjä-keräilijähautoista ovat vähäisiä. Kangasalan lähikunnista Valkeakoskelta, Lempäälästä ja Akaasta on kuitenkin dokumentoitu muutaman mahdollinen karjanpitäjän hauta, joten ei ole lainkaan poissuljettua, etteikö hautoja olisi tehty myös Sarsan alueelle. Koska karjanpitäjien haudat ovat yksittäishautoja ja sijoittuvat näin usein tunnettujen asuinpaikkojen ulkopuolelle, on niiden inventoiminen kuitenkin hankalaa.

On sinänsä erikoista, ettei Sarsan pitkäikäiseltä asuinpaikalta tunneta metsästäjä-keräilijäkalmistoa, sillä näyttävän maiseman lisäksi kalmistot sijoittuvat usein keskusasukinpaikkojen läheisyyteen. Tällaisia kohteita Suomen aineistossa ovat esimerkiksi Kukarkoski I Liedossa ja Jönsas Vantaalla. Pohtiolammen asuinpaikalta on kuitenkin tutkittu 2000-luvun alussa yksi mahdollinen hautarakenne. Tämä suorakulmion muotoinen rakenne oli väriltään tummanpunainen, mutta varsinaista punamultaa siitä ei löytynyt. Kooltaan rakenne oli noin puoli metriä syvä, pari metriä pitkä ja noin metrin levyinen. Sen yhtä sivua reunusti lisäksi kivirivi. Mitoiltaan rakenne vastaakin Suomen metsästäjä-keräilijähautoja, jotka ovat usein (aikuisen) ruumishautauksen kokoisia. Samoin tapa asettaa vain hautakuopan toiselle reunalle kiviä tunnetaan myös muilta metsästäjä-keräilijähautakohteilta.

Pohtiolammen mahdollisesta hautarakenteesta ei ole tehty radiohiiliajoitusta, mutta noin 40 cm syvyydellä rakenteesta tavattiin nokimaa-alue, jonka yhteydessä oli useita paloja samasta, varhaiskampakeraamisesta astiasta. Tämä ilmiö on mielenkiintoinen, sillä Suomesta tai Suomen lähialueilta ei tunneta varhaisneoliittisiä hautoja, joissa olisi saviastioita – edes osittaisia. On toki mahdollista, että hauta ajoittuisi varhaiskampakeramiikan piiriin (noin 5200-3900 eaa.), mutta yhtä lailla on mahdollista, että hauta on tehty tarkoituksella vanhalle asuinpaikalle, ja tämän asuinpaikan aineistoa asetettu vainajan mukaan. Ilman ajoitettavaa materiaalia Pohtiolammen mahdollisen hautarakenteen ajoitus jää kuitenkin epävarmaksi.

Mahdollisen hautarakenteen lisäksi Pohtiolammen asuinpaikalta on löydetty myös joitakin pieniä punamultakuoppia, jotka sisälsivät kvartsi-iskoksia ja eläinluuta, eli saman tyyppistä aineistoa kuin itse asuinpaikaltakin. Kokonsa perusteella nämä kuopat eivät kuitenkaan vastaa hautoja. Joiltain kivikautisilta metsästäjä-keräilijä-kalmistoilta Suomen lähinaapureista on kuitenkin löydetty hautausten yhteydestä pieniä punamultakuoppia, joihin on haudattu tarkoituksella rikottuja esineitä. Suomesta vastaava kuoppa on löytynyt mm. Länsi-Suomesta Aistin asuinpaikalta, jossa pieneen punamultakuoppaan oli haudattu Keski-Aasiasta saakka kulkeutunut simpukan fossiili. Voikin olla mahdollista, että myös jotkut esineet päätyivät haudatuiksi maan alle samanlaisin hautausmenoin kuin ihmisetkin.

Luonnollisesti on myös mahdollista, että Sarsan kalmisto on vain vielä löytymättä. Kuten edellä kävi ilmi, eivät kalmistot aina sijoitu asuinpaikalle vaan sen lähelle. Usein kalmisto onkin löydetty ylempää rinteestä kuin asuinpaikka tai jonkun maisemallisesti näyttävän luonnonmuodostelman läheltä. Sarsan alueella kalmistoa voisikin yrittää etsiä esimerkiksi Sarsankosken läheisyydestä. Koko Kangasalaa ajatellen olisi kivikauden hautoja ja niihin liittyvää rituaalista toimintaa mielenkiintoista inventoida myös Punamultalukosta, joka maisemansa ja mikroilmastonsa puolesta sopisi täydellisesti kalmistoksi tai muuksi

tuonpuoleiseen liitetyksi paikaksi. Muiden kivikauden Suomen asukkaiden tavoin, suurin osa ”muinaisista sarsalaisista” on kuitenkin mitä luultavimmin haudattu tavoin, joista ei jää jälkiä arkeologiseen aineistoon.

Kirjallisuus:

Ahola, M. 2019. Death in the Stone Age: Making Sense of Mesolithic-Neolithic Mortuary Remains from Finland (ca. 6800 to 2300 Cal BC). Helsinki: University of Helsinki.

Ahola, M., Kirkinen, T., Vajanto, K. & Ruokolainen, J. 2018. On the scent of an animal skin: new evidence on Corded Ware mortuary practices in Northern Europe. *Antiquity*, Vol 92, Issue 361, 118–131

Ahola, M., Salo, K. & Mannermaa, K. 2016. Almost Gone: Human Skeletal Material from Finnish Stone Age Earth Graves. *Fennoscandia Archaeologica* XXXIII. 95–122.

Ahola, M., Kirkinen, T., Vajanto, K. & Ruokolainen, J. 2018. On the scent of an animal skin: new evidence on Corded Ware mortuary practices in Northern Europe. *Antiquity*, Vol 92, Issue 361, 118–131

Anttonen, V. (1996). *Ihmisen ja maan rajat: 'pyhä' kulttuurisena kategoriana*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Bradley, R. (2000). *An Archaeology of Natural Places*. London: Routledge.

Bradley, R. (2002). *The Past in Prehistoric Societies*. London: Routledge

Bourgeois, Q. & Kroon, E. (2017). The impact of male burials on the construction of Corded Ware identity: Reconstructing networks of information in the 3rd millennium BC. *PLoS ONE*,12(10).

<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0185971>

Edgren, T. (2006). Kolmhaara reconsidered. Some new observations concerning Neolithic burial practice in Finland. In Larsson, L. & Zagorska, I. (eds.), *Back to the Origin. New research in the Mesolithic-Neolithic Zvejnieki cemetery and environment, Northern Latvia*: 327-336. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Edgren, T. (2007). On the non-megalithic mortuary practices in Finland. In: L. Larsson, F. Lüth and T. Terberger, eds., *Innovation and continuity – Non-Megalithic Mortuary Practices in the Baltic. New Methods and Research into the Development of Stone Age Society. International Workshop at Schwerin on 24-26 March 2006*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 88 (2007). Mainz am Rhein: Zabern, pp. 501–520.

Katiskoski, K. (2003). Cemetery and the dwelling site Vaateranta in Taipalsaari, southeastern Finland. *Suomen Museo*, 110, pp. 81–125.

Koivisto, S. (2010). Luihin ja ytimiin: Pyyntiä ja elämää Itämeren äärellä noin 7500 vuotta sitten. *Helsingin pitäjä*, 31, pp. 8–21.

Koskimies, Mirja 1968. *Kangasalan Sarsan keraamiset asuinpaikat*. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Suomen ja Skandinavian arkeologia.

Lappalainen, M. (2007). Punamullan pauloissa. Kivikauden hautatutkimuksen tutkimushistoria Suomessa. *Muinaistutkija* 3/2007, pp. 2–19.

- Larsson, L. and Zagorska, I. (2006). Back to the Origin: New Research in the Mesolithic–Neolithic Zvejnieki Cemetery and Environment, Northern Latvia. *Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8:o*, 52. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Nilsson Stutz, L. (2003). *Embodied Rituals & Ritualized Bodies. Tracing Ritual Practices in Late Mesolithic Burials*. *Acta Archaeologica Lundensia*, 46. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Nordqvist, K. and Häkälä, P. (2014). Distribution of Corded Ware in the areas north of the Gulf of Finland – An update. *Estonian Journal of Archaeology*, 18, pp. 3–29.
- Parker Pearson, M. (1982). Mortuary Practices, Society and Ideology: An Ethnoarchaeological Study. In: I. Hodder, ed., *Symbolic and Structural Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 99–114.
- Pettitt, P. (2011). *The Palaeolithic Origins of Human Burial*. London and New York: Routledge
- Purhonen, P. (1980). Jönsaksen punamultahaudat – vanhimmat Suomesta tunnetut hautaukset? In: J. Hako, ed., *Helsingin pitäjä 1980*. Vantaa: Vantaa-Seura – Vandasällskapet ry, pp. 7–15.
- Purhonen, P. (1986). Vantaan Jönsaksen nuorakeraamiset haudat. *Iskos* 6, pp. 113–125.
- Schulz, E-L. 2002. *Kangasala Sarsa Pohtiolampi. Asumuspainanteen kaivaus kivi- ja pronssikautisella asuinpaikalla 17.7.-31.8.2000 ja 13.8.-13.9.2001*. Kaivausraportti, Museoviraston arkisto.
- Torvinen, M. (1979). Liedon Kukkarkosken kivi-kautinen kalmisto. *Suomen museo*, 82, pp. 37–80.
- Zagorskis, F. 2004 [1987]. *Zvejnieki (Northern Latvia) Stone Age Cemetery*. Translated by V. Bērziņš. BAR International Series 1292. Oxford: Archaeopress.